

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕВЕТИ

УСНІ ІСТОРІЇ, ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ТЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Юрій Іріюглу

Усна історія все більше набуває рис самостійного напрямку в українській історичній науці. В науковій практиці сформувалася тенденція регіоналізації історичних проблем: на рівні регіонів; виявлення історичної специфіки по зонам розселення, що різняться складом населення; способами господарювання; природно-кліматичними умовами.

В цьому контексті необхідно відзначити важливість дослідження усної історії болгарського населення Північного Приазов'я. Так, вивчення інформативного поля мешканців болгарських сіл дозволяє простежити процес руйнації традиційної культури болгарських громад у першій половині ХХ століття. Дослідження даного явища має величезне значення, оскільки ті культурні норми, носіями яких були болгаро-поселенці Північного Приазов'я, тягнуться ще з XVIII-XIX століть. Ці традиційні норми детермінували розвиток як всієї спільноти, так і окремих родин, що знаходило відображення в господарській діяльності, в побутових відносинах і на міжетнічному рівні.

Дослідження усного матеріалу болгарського населення надає можливість побачити індивідуальне сприйняття світу та історичних реалій окремими особами, які не були певним чином заангажовані та відбивають точку зору членів усієї спільноти. Базуючись на цьому, можна відтворити картину руйнації та перетворення традиційного болгарського суспільства у Північному Приазов'ї, зіткнення його з індустріалізацією та переосмислення моральних норм традиційного укладу життя, що мало місце після цього. Цей процес руйнації охопив усі шари: міжетнічні контакти, побутові та шлюбно-статеві відносини, господарську діяльність. Важливо простежити в якому руслі відбувалися зміни у повсякденному житті та за який проміжок часу було змінено світосприйняття болгарського населення.

Величезний потенціал несе в собі інтерв'ю з однією з мешканок села Преслав Приморського району Запорізької області — Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження. Перш за все, необхідно відзначити важливість даного матеріалу, оскільки респондент не тільки ще застала традиційну болгарську культуру, а й виховувалась в цій системі морально-етичних норм, тому в повній мірі передає весь спектр емоційно-ціннісних переживань людини традиційного аграрного суспільства.

У родинних та шлюбних відносинах, протягом 20-х років, продовжували відігравати провідну роль правила поведінки XVIII-XIX століть. І хоча в цей час шлюб в меншій мірі залежав від волі батьків і молоді, люди самі обирали собі пару, однак, все одно, постать старшого чоловіка в родині залишалась домінуючою. Цікавим фактом є те, що аж до 30-х років пари для шлюбу створювались на сідянках, а також на *хороводах*. Про наявність таких явищ у болгарських селищах Південної України у 1914 році свідчив ще М.С. Державін, відзначаючи, що, як правило, після хороводів дівчата з хлопцями розбивались по парах. Стояновська Р.О., описуючи знайомство зі своїм майбутнім чоловіком, також згадує про «збори», на яких фактично і обирали собі пару. За словами респондента, дане міроприємство супроводжувалось співом дівчат, під час якого і проходило оцінювання потенційного партнера та приналежності до певної родини¹. Звичаї таких зборів, як і традиційне відвідування церкви, були невід'ємною частиною повсякденного життя болгар Північного Приазов'я. Якщо до цього додати усталений календар сільсько-господарських робіт зі своїми святами та культами, то отримуємо зображення життя традиційного аграрного суспільства болгар, що безперервно розвивалося у просторі та часі.

Показовим є той факт, що ще в 20-х роках XX століття, у болгарських селах Північного Приазов'я, активно проводили обряди *пенеруда*, пов'язані із землеробським культом та визовом дождю. Характерно, що, навіть, зберіглася традиція ставити на головну роль, перш за все, сиріт та дівчат, що не досягли статевої зрілості. Доволі повний опис даного обряду наводить Стояновська Р.О.²

Наявність таких давніх культів підкреслює схильність болгарських громад Північного Приазов'я до традиціоналізму, який встановився ще з XVIII століття, під час переселення до Південної України. Таким чином, болгарські громади, як носії субкультури, в оточенні домінуючого населення, замикались і зберігали власні традиційні культу, як зовнішній прояв протиставлення себе «чужому» населенню. Доказом цього є також і наявність культу *кальчу*, також пов'язаного з дощем.

Сприйняття респондентом цих обрядів та церковних свят, як «істинних» свят, радикально відрізняється від ставлення до «свят нової влади». Ентузіазм та радість святкування змінюються жорстким прагматизмом. Описане Стояновською Р.О. святкування курбану, причетності всіх мешканців

села до спільного його приготування — виділення коштів на утримання бичка, різко контрастує із святкуванням «радянських червоних дат». Навчені колективізацією та голодом, люди, сприймали їх лише як вихідний день, наданий колгоспом та виділення продуктових наборів. Однак і в цьому разі святом вони були, фактично, лише для працівників МТС, які були тоді у більш вигідному положенні в порівнянні з основною масою. Хоча ці «червоні дати» залишались в очах респондента все ж не святами, а «...деночниками...»³, вона залучалась до них через свого чоловіка, що працював в МТС. А пізніше сприйняття їх пішло вже за інерцією, за схемою — якщо всі їх визнають, то один не будеш від них відмахуватись. І кінцеву крапку у зруйнуванні традиційних свят поставила шкільна освіта дітей, через яких новий уклад життя передавався і батькам.

Розповіді респондента про заборони реалізовувати традиційні болгарські обряди та культу, проникнені запалом ненависті до колгоспної верхівки.⁴ Залишаючись у власній родині анклавом традиціоналізму, Стояновська Р.О. не могла одна стримувати рух процесу модернізації. На неї постійно впливали «нові» манери чоловіка та дітей, а до цього можна додати і психологічний тиск з боку подібних родин, які вже повністю сприйняли всі нововведення. Тож яскравим прикладом прийняття нового стилю життя стало використання у побуті не традиційного болгарського вбрання, а плаття. На даному етапі вартовим «старого» виступило старше покоління, у вигляді свекрухи, що спершу сварила свою невістку за зраду усталеної традиції. Однак, як не дивно, Стояновська Р.О. сприйняла ці зауваження вже як абсолютний прибічник модернізації, пророкуючи свекрусі, що і та скоро вдягне плаття.⁵ Така радикальна зміна поглядів, звісно, була детермінована позиціями новаторства членів її родини — чоловіка та дітей, але необхідно поглянути на дану ситуацію і в більш широкому аспекті.

На процесі виродження болгарського костюму акцентував увагу ще М. Державін, але його зауваження більше стосуються не дуже заможних сіл. На його погляд, це було пов'язано із втратою болгарами стабільного економічного положення, зникнення вівчарства як галузі народного господарства, а звідси і поява в одязі болгар нових матеріалів та абсолютно нових костюмів.⁶ Користування в побуті традиційним болгарським одягом, що включає в себе багато елементів, передбачає, звісно, певні витрати на них, не зважаючи на доцільність їх використання. Що стосується села Преслав, то воно своїм багатством було відоме на все Північне Приазов'я, тож його мешканці могли собі дозволити зберігати сталість традицій болгарського костюму. А також сама Стояновська Р.О. говорить, що до того, як почали носити плаття, всі жінки вдягались відповідно до традицій.⁷

Отже, можна говорити, що після колективізації благополуччя сільського населення різко погіршилось. У болгарських селах це мало вияв у відмові від традиційного болгарського костюму, оскільки він не відповідав більше

економічним спроможностям населення. Так, за словами респондента, нове вбрання було і дешевше, і зручніше.⁸ Однак, факт залишається фактом, колективізація стала тим фактором, що зламав традиційну болгарську культуру у Північному Приазов'ї. Болгарське населення було позбавлене свого економічного потенціалу, який забезпечував сталість традицій. Економічний фактор став вирішальним у відмові болгар від багатьох обрядів та культів, зміні традиційного побуту. В таких умовах молодше покоління все менше розуміло необхідність збереження старих побутових умов, будучи переконаними, що індустріалізація несе безліч нових можливостей. Поступове віддалення молодих від традиційних болгарських свят та побуту, — це лише візуальний прояв докорінних змін, що сталися у болгарських громадах. Не менш глибокими були зміни у духовній сфері, у морально-етичному настрої молодого покоління, яке все більше почало відрізнятися від старого, переосмислюючи, взагалі, взаємовідносини поколінь.

Збереження традицій та культів напряму пов'язано із системою морально-етичних норм в середині родини. Разом із передачею знань відносно обрядовості, дітям прививалася певна побутова поведінка. В аграрному суспільстві повага до старших базується на необхідності передачі знань від старших до молодших. Причому, син, в цих умовах, фактично, не може знати щось краще за батька. Поворотним моментом в цьому аспекті стала індустріалізація. Роль старших в родині почала переосмислюватись. Це мало свої наслідки, як у вигляді розквіту пияцтва, так і в зміні ролі старших у вихованні дітей, місце яких, поступово, починає займати дитячий садок, оскільки підростаюче покоління повинно було отримувати вже «нові» знання.

Розбудова важкого машинобудування дало селянам сільськогосподарську техніку, а працювати з нею, звісно, довелося вже молодому поколінню, яке разом із «старими» знаннями полишає і традиційні норми моралі. Стояновська Р.О. палко засуджуючи пияцтво, акцентує на тому, що «раніше» батько не дав би сину пити.⁹ А з початком роботи в МТС, отриманням грошей — це дало самостійність молодим, до якої, все ж таки, вони не були готові, оскільки стара мораль вже не діяла, а нової ще не було. Респондент звертає увагу на втрату сталої традиції, коли всі гроші віддавалися голові родини, найстаршому чоловікові.

Відсутність необхідності у знаннях та порадах старших призвела до руйнації системи морально-етичних норм родинної поведінки, а це, в свою чергу, потягло за собою і зміну взагалі світосприйняття. У випадку з респондентом, вона залишалась в родині єдиним носієм традиційного укладу, оскільки чоловік вже почав переймати нові правила, вірогідно, під тиском прагматизму, бо виділення продуктів під свята мало величезну вагу для того часу; з іншого боку, це діти, які через систему шкільної освіти всмоктували в себе матеріали радянської пропаганди. Процес зміни ролей в родині тісно був пов'язаний з духовною сферою — відтепер, коли домінуюче положення

найстаршого чоловіка в родині скасоване, а молодше покоління має економічну основу незалежності, інтенсивність передачі поведінкових норм зменшується, а разом з цим відходить у забуття і дотримання догм традиційної болгарської культури. Вже в меншій мірі шанується старше покоління з їх етичними настановами та релігійно-культовими святами, і все більше набирають обертів загальнодержавні свята та «комуністична» мораль.

Так, за словами Стояновської Р.О., в селі Преслав в 20-х роках ХХ століття «...не положено...» було, щоб росіяни жили в одному селі з болгарами. При чому, це виявлялося і на рівні дітей, які були виховані за традиційними нормами. В уяві респондента, не можна було, навіть, сидіти за однією партою з росіянами, при чому аргументами виступали : «...Он бедный! Не-красивый! Русский!...».¹⁰ Але процеси трансформації призвели і до змін сприйняття болгарами оточуючого світу. Зміни у морально-етичних нормах та побутовій поведінці, переосмислення ролі старшого покоління призвели до того, що молодше покоління починає відходити від замкненості. У новому світі, що принесла із собою колективізація, передбачалася широка співпраця між усім сільським населенням. Тож, діти Стояновської Р.О. не сторонилися вже сидіти разом з росіянами за однією партою.

Ще одним важливим аспектом у контексті міжетнічних взаємовідносин є внутрішні якісні зміни, що відбулися в середині болгарської громади. Під час колективізації, розкуркулення в селі Преслав велося власними силами. За свідченнями респондента, «комсомольці» були з місцевих. Скоріш за все, частина з них пішла на це через економічні причини і таким чином намагалися збагатитися. Інші могли сприйняти радянську пропаганду всією душею і робили все «за ідею». В кожному випадку, наслідком таких дій стала руйнація болгарської громади із середини. Було розірвано зв'язки всередині локальної групи, що об'єднували її, створюючи коло «своїх» на противагу «чужому» оточенню. Це коло було зламане, оскільки порушники виявилися всередині, а це завдало психологічної травми, від якої болгарське населення вже не оговталось. І в той же час, морально-етичні норми, які могли б дещо стримати цей процес, вже самі активно трансформувалися.

Таким чином, підводячи підсумки студювання усного матеріалу, інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною варто відзначити важливість даного виду джерела для дослідження історії болгарського населення Північного Приазов'я у ХХ столітті. Завдяки свідченням Раїси Охримівни, ми маємо змогу відтворити духовний та матеріальний світ болгарських поселенців в контексті загальноісторичних подій. Вивчення історичних реалій крізь призму свідомості респондента відкриває можливості більш глибокого осмислення процесів трансформації традиційного болгарського суспільства та переживання її окремо взятими особами. Процес руйнації та перетворення традиційного укладу життя болгар не був одномоментним і бере свій початок ще з кінця ХІХ століття та зростає з арифметичною прогресією. Однак, був

один переламний пункт, що, фактично, знищив старовинну болгарську культуру в Північному Приазов'ї — це колективізація. Оскільки носієм болгарської культури було, в переважній більшості, сільське населення, то процес створення колгоспів завдав їм нищивного удару.

Отже, сталий процес поступової асиміляції був різко обірваний колективізацією та іншими негараздами, що її супроводжували. Варто відзначити, що величезну роль у перетвореннях духовного світу болгар відіграла втрата ними свого економічного потенціалу. Першими «жертвами» злиденного стану болгарського населення стали традиційні свята та культу. Позбавлені можливості святкувати їх в нових умовах, болгарі поступово починають відходити від них, а порожнину у духовній сфері одразу ж займають «нові» загальнодержавні свята, підтримані матеріальними благами з боку колгоспів. Але це був тільки початок, більш плачевні наслідки мали зміни у побутовій поведінці. Розбудова колгоспів та МТС відкривала нові можливості для молодшого покоління, яке повністю включається в процес будівництва нового суспільства. Отримання економічної незалежності молодими призводить до все більшого конфлікту між традиційними морально-етичними нормами, які ототожнюються зі старшим поколінням, та новою модерною мораллю. Перетворення, що охопили духовну сферу — підміна стародавніх культів та церковних свят новими радянськими «деночками», переосмислення старшинства в родині — все це мало своє відображення і в міжетнічних стосунках. Поступовий відхід молодшими від замкненості громади і все прогресуючі побутові контакти з іншими національностями, з одного боку, були обумовлені трансформацією духовного життя, а з іншого — це результат дії економічного фактору, який підірвав болгарське суспільство зсередини. Таким чином, один економічний експеримент радянської влади — колективізація — спричинив зникнення однієї з унікальних традиційних культур, що брала свій початок ще з XVIII-XIX століть — традиційної культури болгар Північного Приазов'я.

ПРИМІТКИ

¹Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археології та джерелознавства імені М. Грушевського (РВЗВІУА), фонд «Археологічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 1.1 (мр3) — [хв.35 сек.50 — хв.30]

²РВЗВІУА фонд «Археологічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 4.2 (мр3) — [хв.41 — хв.39 сек.20]

³РВЗВІУА фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 4.2 (mp3) — [хв.41сек.20 — хв.41 сек.10]

⁴РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 2.1 (mp3) — [хв.44 сек.50 — хв.44 сек.20]

⁵РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 5 (mp3) — [хв.15 — хв.11]

⁶Державин Н.С. Болгарские колонии в России. — София, Изд-во «Мартилен». — с.84

⁷РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 5 (mp3) — [хв.15 — хв.11]

⁸РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 5 (mp3) — [хв.15 — хв.11]

⁹РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 5 (mp3) — [хв.18 сек.40 — хв.17]

¹⁰РВЗВІУА, фонд «Археографічно-етнографічна експедиція до с. Преслав Приморського району Запорізької області, серпень 2004 р., опис 1, одиниця зберігання «Інтерв'ю зі Стояновською Раїсою Охримівною, 1912 року народження», частина 1.1 (mp3) — [хв.35 — хв.34]